२३

348sk23

छन्दसां मात्रागणयतिभेदाः

प्रस्तावना

मन्त्राः छन्दोबद्धाः भवन्ति। केवलं यजुर्वेदं परित्यज्य संहितात्रयं छन्दोमयं भवति। अतः छन्दसां ज्ञानं विना वेदमन्त्राः साधु उच्चारयितुं न शक्यन्ते। अतः षट्सु वेदाङ्गेषु छन्दसः अन्तर्भावः भवति। वेदपुरुषस्य पादत्वेन छन्दसः कल्पना क्रियते। तथाहि प्रोक्तम् - "छन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते" इति। शौनकविरचिते ऋक्प्रातिशाख्ये अन्तिमभागे छन्दसां पर्याप्तं विवेचनं विद्यते। अस्य छन्दःशास्त्रस्य पिङ्गलच्छन्दःसूत्रनामा ग्रन्थः प्रथितः विद्यते। केनचित् पिङ्गलाचार्येण ग्रन्थः अयं विरचितः। अत्र वैदिकानि लौकिकानि च छन्दांसि विवेचितानि सन्ति। छन्दःशास्त्रम् अत्यन्तं प्राचीनम्। यास्काचार्यविरचिते निरुक्तग्रन्थे ब्राह्मणग्रन्थे च छन्दःशब्दस्य बहुधा निर्वचनं प्रदर्शितम्। ऐतरेयारण्यके आम्नातम् - “मानवान् पापकर्मभ्यः छादयन्ति छन्दांसि इति छन्दः” इति। तैत्तिरीयसंहितायाम् आम्नातम्- “देवा छन्दोभिरात्मानं छादयित्वा उपायन् प्रजापतिरग्निं चिनुत” इति। व्याकरणाचार्यस्य महर्षेः पाणिनेः मते तु छन्द्-धातोः छन्दःशब्दस्य व्युत्पत्तिः। प्रकृतपाठे अस्मिन् किञ्चित् छन्दोसम्बन्धिचर्चा प्रस्तूयते।

उद्देश्यानि

इमं पाठं पठित्वा भवन्तः भवत्यः वा-

- अमुं पाठं पठित्वा भवान् -
    - छन्दसः सामान्यपरिचयं ज्ञातुं शक्नुयात्।
    - छन्दसां लक्षणानि ज्ञातुं प्रभवेत्।
    - छन्दसां वैशिष्ट्यानि वक्तुं शक्नुयात्।
    - छन्दसः भेदान् ज्ञातुं शक्नुयात्।
    - पद्यस्य लक्षणं ज्ञातुं शक्नुयात्।
    - वृत्तस्य लक्षणं प्रभेदान् च ज्ञातुं प्रभवेत्।
    - छन्दःशास्त्रस्य पारिभाषिकशब्दान् (गणान्, यतिं, दण्डकं च) ज्ञातुं शक्नुयात्।
    - गुरुस्वरस्य लक्षणादिकं ज्ञातुं प्रभवेत्।
    - छन्दसा श्लोकं रचयितुं योग्यो भवेत्।
    - श्लोकं वीक्ष्य किं छन्दः अस्ति इति ज्ञातुं प्रभवेत्।

२३.१) छन्दसः लक्षणम्

छादयति आच्छादयति वा इति छन्दः। वैयाकरणपाणिनेः मते तु अभिप्रायार्थबोधकात् आनन्दपर्यायभुक्तार्थात् वा छदि-धातोः छन्दःशब्दस्य उत्पत्तिः जाता। यत् पापम् आच्छादयति, तत् छन्दः। अथवा यत् पापात् यजमानस्य पुरोहितस्य च आच्छादनं करोति, तत् छन्दः। तैत्तिरीयसंहितायां छन्दसः उत्पत्तिविषये एका आख्यायिका समुपलभ्यते। प्रजापतिः अग्निं चितवान्। स च अग्निः भयङ्करं रूपं धृतवान्। तम् अग्निं निधाय प्रजापतिः देवगणस्य सकाशे गतवान्। तत् भयङ्करं रूपं च वीक्ष्य देवाः अग्नेः सकाशं गन्तुं साहसं न कृतवन्तः। तदा देवाः छन्दसा शरीरम् आच्छाद्य अग्नेः सकाशं गत्वा अक्षततया पुनरागतवन्तः। छन्दसा शरीरम् आच्छादितवन्तः। अतः छन्दः इति नाम्ना सुप्रसिद्धम् अस्ति। ऐतरेयारण्यके कथयति - "मानवान् पापकर्मभ्यः छादयन्ति छन्दांसि इति छन्दः" इति। तैत्तिरीयसंहितायां प्रोक्तम्- "देवा छन्दोभिरात्मानं छादयित्वा उपायन् प्रजापतिरग्निं चिनुत" इति।

२३.२) छन्दसः प्रकाराः

छन्दः वस्तुतस्तु लौकिकवैदिकभेदेन द्विविधं भवति। लौकिकच्छन्दस्तु पिङ्गलादीनाम् आचार्याणां मते मात्रावर्णविभेदेन द्विविधम्। तथाहि वृत्तरत्नाकरे प्रोक्तम्-

"पिङ्गलादिभिराचार्यैर्यदुक्तं लौकिकं द्विधा।
मात्रावर्णविभेदेन च्छन्दस्तदिह कथ्यते॥" इति

अर्थात् पिङ्गलाचार्यः छन्दः द्विविधम् अस्ति इति प्रोक्तवान्। ते च वैदिकम्, लौकिकञ्च इति। तत्रापि लौकिकं छन्दः मात्राभेदेन वर्णभेदेन पुनः द्विधा अस्ति।

२३.३) पद्यस्य लक्षणम्

छन्दोमञ्जरीग्रन्थे पद्यलक्षणम् उक्तवान् - 'पद्यं चतुष्पदी' इति। चतुर्णां पादानां समाहारः चतुष्पदी इति। अत्र समाहारे ईप्रत्ययः। अर्थात् चतुष्पादात्मकं पद्यं भवति इति।

तेन छन्दःशास्त्र-पारिभाषिक-पाद-चतुष्टय-समाहारात्मक-वाङ्मयत्वं पद्यत्वमिति गङ्गादासस्य आशयः। इदञ्च पद्यं द्विविधं भवति। यथा - १) वृत्तपद्यम्, २) जातिपद्यम्।

तत्र अक्षरगणघटितं पद्यं वृत्तं, मात्रिकगणघटितं पद्यञ्च जातिः इत्युच्यते। वृत्तपद्यस्य उदाहरणानि भवन्ति वसन्ततिलकादयः। जातिच्छन्दस्य उदाहरणानि भवन्ति आर्यादयः इति तदुक्तं हि छन्दोमञ्जुर्याम्-

"पद्यं चतुष्पदी तच्च वृत्तं जातिरिति द्विधा।
वृत्तमक्षरसंख्यातं जातिर्मात्राकृता भवेत्।। " इति।

अर्थात् छन्दोबद्धं पद्यं भवति इति तु सामान्यलक्षणम्। छन्दोमञ्जुर्यां प्रोच्यते यत् पादचतुष्टयात्मकं पद्यं भवति इति। तच्च पद्यम् द्विविधं भवति। यथा वृत्तपद्यम्, जातिपद्यम् इति। अक्षराणां निर्दिष्टसंख्यया नियमितं निबद्धं च पद्यं वृत्तपद्यम्। अक्षरसंख्यातम् अक्षरैः एकद्वयादिवर्णैः संख्यातं परिगणितं यत् तत् वृत्तं नाम भवेत्। अस्य उदाहरणं भवति-

"धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः।
मामकाः पाण्डवाश्चैव किमकुर्वत सञ्जय॥"इति

अस्मिन् श्लोके अक्षरसंख्यया पद्यं निर्धारितं भवति। संख्याम् आश्रित्य एव पद्यस्य गणना भवति। यथा - प्रकृतश्लोके अस्मिन् प्रत्येकं पादे अष्टौ वर्णाः सन्ति। तत्र जातिः नाम नियतमात्रिका। तदुक्तं छन्दोमञ्जर्यां - जातिर्मात्राकृता भवेत् इति। याः मात्राः अक्षरावयवरूपाः ताभिः कृता निवद्ध्या सा जातिः नाम भवेत्। यथा-

"तरुणं सर्षपशाकं नवौदनं पिच्छिलानि च दधीनि।
अल्पव्ययेन सुन्दरि ग्राम्यजनो मिष्टमश्नाति"॥ इति।

इति जातिरूपस्य पद्यस्य एतत् एकम् उदाहरणम्। मात्राम् आश्रित्य एव पद्यस्य गणना भवति। चरणस्य पादस्य वा मात्रासादृशतया पद्यस्य गणना भवति। वामकरतलेन एकवारं जानुमण्डलं परिक्रमणाय य समयः अपेक्षते, स मात्रापदवाच्यः भवति इति कविभिः प्रोक्तम्। मात्रा त्रिविधा भवति। ताश्च ह्रस्वमात्रा, दीर्घमात्रा, प्लुतमात्रा इति। यस्य उच्चारणाय एकमात्रिकः कालः अपेक्षते, स ह्रस्वः भवति। यस्य उच्चारणाय द्विमात्रिकः कालः अपेक्षते, स दीर्घः भवति। यस्य उच्चारणाय त्रिमात्रिकः कालः अपेक्षते, स प्लुतः भवति। व्यञ्जनवर्णस्य उच्चारणाय अर्धमात्रिककालः अपेक्षते। तथाहि प्रोक्तम्-

"एकमात्रो भवेद् ह्रस्वः, द्विमात्रो दीर्घ उच्यते।
त्रिमात्रस्तु प्लुतो ज्ञेयो व्यञ्जनं चार्धमात्रकम्॥"इति।

तथाहि वृत्तं नाम नियतगुरुलघुविन्यासम्। गुरुलघुविन्यासनियमनञ्च गणसाध्यम्। तथाहि म-य-र-स-त-ज-भ-ना अष्टौ गणाः। ते गणा ह्यक्षरगुरुलघुविन्यासभेदाद् विभिन्नाः भवन्ति।

पाठगतप्रश्नाः-१

१. छन्दःशब्दस्य व्युत्पत्तिः का।
२. छन्दः वेदपुरुषस्य किम् अङ्गं भवति।
३. छन्दः कतिविधम्। तानि च कानि।
४. लौकिकं छन्दः कतिविधम्। तानि च कानि
५. पद्यस्य लक्षणं किम् अस्ति।
६. पद्यं कतिविधम्। तानि च कानि।

२३.४) वृत्तस्य प्रकाराः

वृत्तम् त्रिविधम् अस्ति। यथा - १) समवृत्तम्, २) अर्धसमवृत्तम्, ३) विषमवृत्तम्। तथाहि छन्दोमञ्जर्यां प्रोक्तम्- "सममर्धसमं वृत्तं विषमञ्चेति तत् त्रिधा॥" इति। एवञ्च वृत्तरत्नाकरे अपि वृत्तभेदकथनम् - "सममर्धसमं वृत्तं विषमं च तथापरम्॥" इति।

२३.४.१) समवृत्तम्

यस्य वृत्तस्य पादचतुष्टये गुरुलघुक्रमेण समानसंख्यकम् अक्षरं विद्यते, तत् समवृत्तम्। तथाहि प्रोक्तं छन्दोमञ्जर्याम् - "समं समचतुष्टयम्"इति। अर्थात् चतुर्षु पादेषु समानसंख्यकानि अक्षराणि विद्यन्ते। तथाहि वृत्तरत्नाकरे प्रोक्तम्-

"अङ्घ्रयो यस्य चत्वारस्तुल्यलक्षणलक्षिताः।
तच्छन्दःशास्त्रतत्त्वज्ञाः समं वृत्तं प्रचक्षते॥"इति।

अङ्घ्रयः नाम पादाः। यस्य वृत्तस्य चत्वारः अपि पादाः समानेन लक्षणेन युक्ताः भवन्ति। अर्थात् यस्मिन् वृत्ते चत्वारः एव पादाः समानाक्षरसंख्याविशिष्टाः भवन्ति, तत् समवृत्तम् इति उच्यते। यथा- इन्द्रवज्रा, शालिनी, मालिनी, रथोद्धता, वंशस्थविलः इत्यादीनि। एकम् उदाहरणं भवति-

"इदं किलाव्याजमनोहरं वपुः
तपःक्षमं साधयितुं य इच्छति।
ध्रुवं स नीलोत्पलपत्रधारया
शमीलतां छेत्तुमृषिर्व्यवस्यति॥"इति।

चतुर्षु पादेषु १२ अक्षराणि सन्ति। अत एव समवृत्तस्य उदाहरणम् एतत् अस्ति।

२३.४.२) अर्धसमवृत्तम्

यस्य वृत्तस्य प्रथमः पादः तृतीयपादतुल्य एवं चतुर्थः पादः द्वितीयपादतुल्यः भवति। तत् अर्धसमं नाम वृत्तम्। तदुक्तं केदारभट्टेन वृत्तरत्नाकरे -

"प्रथमाङ्घ्रिसमो यस्य तृतीयश्चरणो भवेत्।
द्वितीयस्तुर्यवद्वृत्तं तदर्धसममुच्यते॥" इति।

छन्दोमञ्जर्यां प्रोक्तम्- " आदिस्तृतीयवद् यस्य पादस्तुर्यो द्वितीयवत्। "इति।

तथाहि यस्य वृत्तस्य आदिः प्रथमः पादः तृतीयवत् तृतीयपादतुल्य एवं तुर्यः चतुर्थः पादो द्वितीयवद् द्वितीयपादतुल्यस्तत् हि अर्धसमं नाम वृत्तम्। तथा च अर्धं समं यस्य तद् अर्धसमम् इत्यन्वर्थसंज्ञा भवति। यथा - पुष्पिताग्रा, सुन्दरी, मालभारिणी इत्यादीनि। अर्धवृत्तस्य उदाहरणम् -

"क्व वयं क्व परोक्षमन्मथः
मृगशावैः सममेधितो जनः।
परिहासविजल्पितं सखे
परमार्थेन न गृह्यतां वचः॥"इति।

अत्र प्रथमपादे दश अक्षराणि सन्ति। तथैव तृतीयपादे अपि दश अक्षराणि सन्ति। अत एव प्रथमपादः तृतीयपादतुल्यः अस्ति। एवञ्च द्वितीयपादे एकादश अक्षराणि सन्ति। तथैव चतुर्थपादे अपि एकादश अक्षराणि सन्ति। अत एव द्वितीयपादः चतुर्थपादतुल्यः भवति। अत एव श्लोकः अयम् अर्धवृत्तस्य उदाहरणम् अस्ति।

२३.४.३) विषमवृत्तम्

यस्य वृत्तस्य चतुर्षु पादेषु प्रति पादं भिन्नसंख्यायुक्तं भवति, तत् विषमवृत्तम्। अर्थात् प्रत्येकं पादे भिन्नसंख्याविशिष्टम् अक्षरम् अस्ति। तथाहि छन्दोमञ्जर्यां प्रोक्तम् - " भिन्नचिह्नचतुष्पादं विषमं परिकीर्तितम्। "इति। विषमवृत्तस्य लक्षणं कथयति वृत्तरत्नाकरे केदारभट्टः -

"यस्य पादचतुष्केऽपि लक्ष्म भिन्नं परस्परम्।
तदाहुर्विषमं वृत्तं छन्दःशास्त्रविशारदाः॥" इति।

यस्य छन्दसः चतुर्षु अपि पादेषु परस्परं भिन्नसंख्याविशिष्टानि अक्षराणि विद्यन्ते, तत् विषमवृत्तम् इति छन्दःशास्त्राचार्याः प्रवदन्ति। यथा - उद्गता, सौरभकः इत्यादीनि। विषमवृत्तस्य उदाहरणम् एकम् उच्यते -

"मृगलोचना शशिमुखी च
रुचिरदशना नितम्बिनी।
हंसललितगमना ललना
परिणीयते यदि भवेत् कुलोद्गता॥"इति।

अत्र प्रथमपादे दश अक्षराणि सन्ति। द्वितीयपादे दश अक्षराणि सन्ति। तृतीयपादे एकादश अक्षराणि सन्ति। चतुर्थपादे त्रयोदश अक्षराणि सन्ति। प्रत्येकं पादे भिन्नसंख्यायुक्तानि अक्षराणि सन्ति। अत एव विषमवृत्तस्य उदाहरणम् एतत् अस्ति।

२३.५) गणः

गण्-धातोः कर्तरि कर्मणि वाचि प्रत्यये गणशब्दः निष्पन्नः। गणः समूहः। किन्तु अत्र गणः नाम पद्यपादघटकाक्षरत्रयसमुदायः। छन्दःशास्त्रे प्रायः अष्टौ गणाः विराजन्ते। तथाहि छन्दोमञ्जर्यां प्रोक्तम्

"म्यरस्तजभ्नगैर्लान्तैरेभिर्दशभिरक्षरैः।
समस्तं वाङ्मयं व्याप्तं त्रैलोक्यमिव विष्णुना॥" इति।

मगणः, यगणः, रगणः, सगणः, तगणः, जगणः, भगणः, नगणः, इति एते अष्टौ गणाः विद्यन्ते। तथा च ग इत्यनेन गुरुः, ल इत्यनेन लघुः स्वीक्रियते। एतैः एव समस्तं छन्दःशास्त्रं परिव्याप्तम् अस्ति। यथा - भगवता विष्णुना समस्तं जगत् परिव्याप्तं भवति तद्वत्। संस्कृतजगति छन्दसः ज्ञानलाभाय सर्वापेक्षया प्रयोजनीयम् उपकरणं गणः भवति। पादस्य गुरुलघुक्रमेण अक्षरत्रयं गणः भवति। छन्दोमञ्जर्यां गणलक्षणानि क्रमेण प्रोच्यन्ते आचार्यैः -

"मस्त्रिगुरुस्त्रिलघुश्च नकारो,
भादिगुरुः पुनरादिलघुर्यः।
जो गुरुमध्यगतो रलमध्यः
सोऽन्तगुरुः कथितोऽन्तलघुस्तः॥" इति।
"गुरुरेको गकारस्तु लकारो लघुरेककः"। इति

वृत्तरत्नाकरे केदारभट्टेन गणलक्षणानि प्रोच्यन्ते -

"सर्वगुर्मो मुखान्तर्लौ यरावन्तगलौ सतौ।
ग्मध्याद्यौ ज्भौ त्रिलो नोऽष्टौ भवन्त्यत्र गणास्त्रिकाः॥" इति।

मगणः त्रिगुरुः। यस्मिन् गणे सर्वाणि अक्षराणि गुरुसंज्ञकानि भवन्ति, स गणः मगणः भवति। तदुदाहरणं वागर्थाः इति। अस्मिन् गणे त्रीणि अक्षराणि गुरुसंज्ञकानि सन्ति। संयोगात् पूर्वम् अक्षरं गुरुसंज्ञकं भवति। अत एव रकारथकारयोः संयोगात् पूर्ववर्णः गकारः अस्ति। अत एव गकारोऽपि गुरुसंज्ञको भवति। ततः परं कथयति "त्रिलघुश्च नकारः" इति। यस्मिन् गणे त्रीणि अक्षराणि लघुसंज्ञकानि भवन्ति, स नगणः भवति। यथा रचय इति। अत्र त्रीणि अक्षराणि लघुसंज्ञकानि भवन्ति। अत एव नगणस्य उदाहरणम् इदम्। भगणस्य लक्षणं तु "भादिगुरुः"इति। अर्थात् यस्मिन् गणे आदि अक्षरं गुरुसंज्ञकं भवति। अवशिष्टं अक्षरद्वयं लघुसंज्ञकं भवति। यथा - श्रीमति इति। अत्र केवलं प्रथमाक्षरं गुरुसंज्ञकं भवति। म, ति इति अक्षरद्वयं लघुसंज्ञकं भवति। अत एव भगणस्य उदाहरणम् इदम् अस्ति। यगणस्य लक्षणं तु "आदिलघुः यः"इति। अर्थात् यस्मिन् गणे केवलं प्रथमाक्षरं लघुसंज्ञकं भवति। अवशिष्टञ्च अक्षरद्वयं गुरुसंज्ञकं भवति। स गणः यगणः इत्युच्यते। यथा - मनीषा इति। अत्र म इति केवलं लघु अक्षरं विद्यते। अवशिष्टं नी, षा इति अक्षरद्वयं गुरुसंज्ञकं भवति। अत एव यगणस्य उदाहरणम् इदम् अस्ति। जगणस्य लक्षणं तु " जो गुरुमध्यगतः"इति। अर्थात् जगणे केवलं मध्यमम् अक्षरं गुरुसंज्ञकं भवति। अवशिष्टं लघुसंज्ञकं भवति। अर्थात् प्रथमम् अक्षरं लघुसंज्ञकं भवति। अन्तिमम् अक्षरम् अपि लघुसंज्ञकं भवति। यथा - मधूनि इति। अत्र केवलं मध्यमम् अक्षरं धू इति गुरुसंज्ञकं भवति। अपरञ्च प्रथमम् अक्षरं म इति, अन्तिमम् अक्षरं नि इति लघुसंज्ञकं भवति। अत एव जगणस्य उदाहरणम् इदम् अस्ति। ततः रगणस्य लक्षणं प्रोक्तम्- "र लमध्यः"इति। अर्थात् यस्मिन् गणे मध्यमम् अक्षरं लघुसंज्ञकं भवति चेत् स रगणः इत्युच्यते। अवशिष्टं लघुसंज्ञकं अक्षरम् अस्ति। अर्थात् प्रथमम् अक्षरम् अन्तिमम् अक्षरं च गुरुसंज्ञकं भवति। यथा - कौमुदी इति। अत्र मु इति मध्यमम् अक्षरं केवलं लघुसंज्ञकं विद्यते। अपरं कौ, दी इति अक्षरद्वयं गुरुसंज्ञकं भवति। अत एव रगणस्य उदाहरणम् इदम् अस्ति। सगणस्य लक्षणं तु " सोऽन्तगुरुः"इति। अर्थात् यस्मिन् गणे केवलम् अन्तिमम् अक्षरं गुरुसंज्ञकं भवति चेत् स सगणः इत्युच्यते। अवशिष्टं अक्षरञ्च लघुसंज्ञकं भवति। अर्थात् प्रथमम् अक्षरं मध्यमम् अक्षरञ्च लघुसंज्ञकम् अस्ति। यथा - कमला इति। प्रकृते अन्तिमम् अक्षरं ला इति गुरुसंज्ञकम् अस्ति। क, म इति प्रथमम् अक्षरम् मध्यमम् अक्षरञ्च लघुसंज्ञकम् अस्ति। अत एव सगणस्य उदाहरणम् इदं विद्यते। ततः तगणस्य लक्षणं प्राह " अन्तलघुस्तः "इति। अर्थात् यस्मिन् गणे केवलम् अन्तिमम् अक्षरं लघुसंज्ञकम् अस्ति चेत् स तगणः इत्युच्यते। अवशिष्टम् अक्षरं गुरुसंज्ञकं विद्यते। अर्थात् प्रथमम् अक्षरं मध्यमम् अक्षरञ्च गुरुसंज्ञकं विद्यते। यथा - सर्वाणि इति। अत्र णि इति अन्तिमम् अक्षरं लघुसंज्ञकं विद्यते। अवशिष्टं स, र्वा इति गुरुसंज्ञकं विद्यते। यतो हि संयोगात् पूर्ववर्णः गुरुसंज्ञको भवति। र्वा इति संयोगात् पूर्वं सकारः गुरुसंज्ञको विद्यते। अत एव तगणस्य उदाहरणं विद्यते। अक्षरत्रयम् आधारीकृत्य अष्टौ गणाः भवन्ति। गकारः इत्युक्ते" गुरुरेको गकारस्तु"इति। गकारः इत्युक्ते केवलम् एकम् एव अक्षरम् अस्ति, तच्च अक्षरं गुरुसंज्ञकं भवति। यथा - सा इति। प्रकृते सा इति एकम् एव अक्षरं विद्यते। तच्च गुरुसंज्ञकं विद्यते। अपरस्तु लवर्णः विद्यते। लकारः इत्युक्ते " लकारो लघुरेककः"इति। लकारः इत्युक्ते एकम् एव अक्षरं

विद्यते, तच्च अक्षरं लघुसंज्ञकं भवति। यथा- नु इति। अत्र केवलम् एकम् एव अक्षरं विद्यते। तच्च अक्षरं लघुसंज्ञकं विद्यते। अत्र अक्षरम् इत्युक्ते स्वरः स्वराश्रितः व्यञ्जनः वा।

पाठगतप्रश्नाः-२

अत्र केचित् पाठगतप्रश्नाः प्रदीयन्ते -

७. वृत्तं कतिविधम्। तानि च कानि।

८. समवृत्तस्य लक्षणं लिखन्तु।

९. अर्धसमवृत्तस्य लक्षणं लिखन्तु।

१०. विषमवृत्तस्य लक्षणं लिखन्तु।

११. गणाः कतिविधाः सन्ति। तानि च कानि।

१२. मगणस्य लक्षणं लिखन्तु।

१३. यगणस्य लक्षणं लिखन्तु।

१४. रगणस्य लक्षणं लिखन्तु।

१५. सगणस्य लक्षणं लिखन्तु।

१६. तगणस्य लक्षणं लिखन्तु।

२३.६) अक्षराणां चिह्नानि

प्राच्यपण्डितप्रवराः गुरुवर्णानां कृते (ऽ) इति चिह्नं प्रयुज्यन्ते, लघुवर्णानां कृते च (।) इति चिह्नं प्रयुज्यन्ते। किन्तु पाश्चात्यपण्डितप्रवराः अन्यथा चिह्नं व्यवहरन्ति। पाश्चात्यपण्डिताः गुरुवर्णानां कृते (–) इति चिह्नं प्रयुज्यन्ते, लघुवर्णानां कृते च (U) इति चिह्नं प्रयुज्यन्ते।

छात्राणां बोधसौकर्याय स्मरणसौबिध्याय च काचित् तालिका प्रदीयते।

गणस्य नामानि	लक्षणानि	चिह्नानि	उदाहरणानि
मगणः	त्रिगुरुः	ऽऽऽ	श्रीदुर्गा
नगणः	त्रिलघुः	।।।	रचय
भगणः	आदिगुरुः	ऽ।।	श्रीमति
यगणः	आदिलघुः	। ऽऽ	मनीषा
जगणः	गुरुमध्यगतः	। ऽ।	मधूनि
रगणः	लमध्यः	ऽ। ऽ	कौमुदी

सगणः	अन्तगुरुः	।। ऽ	कमला
तगणः	अन्तलघुः	ऽऽ।	सर्वाणि

२३.७) मात्रिकच्छन्दसः उपयोगिनः गणाः

मात्रिकच्छन्दसः कृते उपयोगिनः गणाः आलोच्यन्ते। तच्च कारिकामाध्यमेन कथयति -

ज्ञेयाः सर्वान्तमध्यादिगुरवोऽत्र चतुष्कलाः।
गणाश्चतुर्लघूपेताः पञ्चार्यादिषु संस्थिताः॥

आर्यादिमात्राच्छन्दसि चतुर्मात्रिकाः पञ्च गणाः विद्यन्ते। अर्थात् मात्रिकच्छन्दसि पञ्च गणाः विद्यन्ते। प्रत्येकं गणे प्रायः चत्वारः मात्राः विलसन्ति। ते च सर्वगुरुः, अन्तगुरुः, मध्यगुरुः, आदिगुरुः, सर्वलघुः इति। सर्वगुरुः इत्युक्ते सर्वे एव वर्णाः गुरुसंज्ञकाः भवन्ति। यथा- दुर्गा इति। अत्र दु, र्गा इति द्वयोः एव गुरुसंज्ञा विद्यते।

अन्तगुरुः इत्युक्ते केवलम् अन्तिमम् अक्षरं गुरुसंज्ञकं भवति। अवशिष्टं तु लघुसंज्ञकं भवति। यथा- रमणी इति। अत्र णी इति अन्तिमम् अक्षरम् एव गुरुसंज्ञकं विद्यते। अवशिष्टं र, म इति तु लघुसंज्ञकं विद्यते। मध्यगुरुः इत्युक्ते केवलं मध्यमम् अक्षरं गुरुसंज्ञकं भवति। अवशिष्टं तु लघुसंज्ञकं भवति। यथा - शिवाय इति। अत्र मध्यमम् अक्षरं वा इति गुरुसंज्ञकं भवति। अवशिष्टं शि, य इति तु लघुसंज्ञकं विद्यते। आदिगुरुः इत्युक्ते केवलम् आदि अक्षरम् एव गुरुसंज्ञकं भवति। अवशिष्टं तु लघुसंज्ञकं भवति। यथा - शङ्कर इति। अत्र तु केवलम् आदि अक्षरं श इति गुरुसंज्ञकं भवति। यतो हि ङ्क इति संयोगात् पूर्ववर्णः शकारः विद्यते। अवशिष्टं ङ्क, र इति तु लघुसंज्ञकं विद्यते। सर्वलघुः इत्युक्ते सर्वाणि अपि अक्षराणि लघुसंज्ञकानि भवन्ति। यथा - रचयति इति। अत्र सर्वाणि अपि अक्षराणि लघुसंज्ञकानि भवन्ति। अत्र एतद् अवधेयम् अस्ति यत् मात्रिकच्छन्दसि चतुर्मात्रिकः गणः भवति। तस्मात् प्रकृतगणे मात्राः चत्वारः इति तु अनिवार्यम्।

वामकरतलेन एकवारं जानुमण्डलं परिक्रमणाय य समयः अपेक्षते, स मात्रापदवाच्यः भवति इति कविभिः प्रोक्तम्। तथाहि प्रोक्तम् -

"वामजानुनि तद्धस्तभ्रमणं यावता भवेत्।
कालेन मात्रा सा ज्ञेया मुनिभिर्वेदपारगैः॥"इति

मात्रा त्रिविधा भवति। ताश्च ह्रस्वः, दीर्घः, प्लुतः इति। यस्य उच्चारणाय एकमात्रिकः कालः अपेक्षते, स ह्रस्वः। यस्य उच्चारणाय द्विमात्रिकः कालः अपेक्षते, स दीर्घः भवति। यस्य उच्चारणाय त्रिमात्रिकः कालः अपेक्षते, स प्लुतः। व्यञ्जनवर्णस्य उच्चारणाय अर्धमात्रिककालः अपेक्षते। तथाहि प्रोक्तम्-

एकमात्रो भवेद् ह्रस्वः, द्विमात्रो दीर्घ उच्यते।
त्रिमात्रस्तु प्लुतो ज्ञेयो व्यञ्जनं चार्धमात्रकम्॥

अर्थात् लघुवर्णस्य एकमात्रा, गुरुवर्णस्य द्विमात्रा, प्लुतवर्णस्य त्रिमात्रा, व्यञ्जनवर्णस्य अर्धमात्रा भवति।

छात्राणां बोधसौकर्याय मात्रिकच्छन्दसां काचित् तालिका प्रस्तूयते -

गणः	चिह्नानि	उदाहरणानि	मात्राः
सर्वगुरुः	ऽऽ	दुर्गा	चत्वारः
अन्तगुरुः	।। ऽ	कमला	चत्वारः
मध्यगुरुः	। ऽ।	शिवाय	चत्वारः
आदिगुरुः	ऽ।।	शङ्कर	चत्वारः
सर्वलघुः	।।।।	रचयति	चत्वारः

२३.७.१) गुरुस्वरस्य वर्णनम्

छन्दसः प्राणभूताः गणाः तु निरूपिताः सन्ति। सम्प्रति शङ्का मनसि उदेति - गुरुवर्णः कः भवति, लघुवर्णश्च कः भवति इति। अस्य समाधानाय छन्दोमञ्जर्यां काचित् कारिका रचिता -

"सानुस्वारश्च दीर्घश्च विसर्गी च गुरुर्भवेत्।
वर्णः संयोगपूर्वश्च तथा पादान्तगोऽपि वा॥" इति।

उक्तञ्च वृत्तरत्नाकरे केदारभट्टपादैः -

"सानुस्वारो विसर्गान्तो दीर्घो युक्तपरश्च यः।
वा पादान्ते त्वसौ ग्वक्रो ज्ञेयोऽन्यो मात्रिको लृजुः"॥इति।

अनुस्वारेण युक्तः सानुस्वारः स्वरः ग इति संज्ञकः, गुरुरित्यर्थः। यथा - ग्रामं गच्छति इत्यत्र मकारोत्तरवर्तिनः अकारात् परम् अनुस्वारो वर्तते। अतोऽनुस्वारयुक्तत्वात् सः अकारः गुरुताम् आपद्यते। तत्र अनुस्वार इति उपलक्षणम्, तेन अवसाने व्यञ्जनसत्त्वेऽपि लघुः गुरुः भवेत्। एवं विसर्गः अन्ते यस्य वर्तते स विसर्गान्तः स्वरो गुरुर्भवति। यथा, रामः इत्यत्र मकारोत्तरवर्ती योऽकारः अस्ति। स गुरुतां भजते यतः तदन्ते विसर्गः वर्तते। एवं युक्तो वर्णः परो यस्मात् तादृशः युक्तपरः स्वरो गुरुः भवति। अज्भिः अव्यवहिताः हलः संयोगसंज्ञां लभन्ते। तादृशसंयोगवान् वर्ण एव युक्तवर्णः। तथाहि रक्त इत्यत्र रकारोत्तरवर्ती योऽकारः स गुरुः। यतः तदुत्तरं वर्तते क्तेति संयोगः। श्लोके अपिशब्देन पादान्तस्थितः गुरुः अपि वर्णो विकल्पेन गुरुः भवेत्। अत्र वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वाद् वृत्तेषु लघुवर्णः विकल्पेन गुरुः भवेत्, जातिषु तु लघुः गुरुश्च वर्णो विकल्पेन गुरुः भवेत् इति बोद्धव्यम्। पादस्य अन्ते लघुवर्णः वा विक्लपेन गुरुः भवति। यथा - “उपेन्द्रव्रजादपि दारुणोऽसि”इत्यत्र इदम् एकादशाक्षरात्मकस्य उपेन्द्रवज्रनाम्नः छन्दसः चरणम्। अस्य अन्ते "उपेन्द्रवज्रा जतजास्ततो गौ”इति वक्ष्यमाणलक्षणात् गुरुः

अपेक्षितः। परन्तु सि इति एकमात्रिकत्वात् लघुः इति छन्दोभङ्गस्य सम्भावना दृश्यते। तदा तु पादान्तस्थित्वात् लघोरपि विकल्पेन गुरुत्वं सम्भवम् अस्ति।

छन्दःशास्त्रे क्वचित् लघुत्वापेक्षायां गुरुरपि स्वरः लघुताम् आप्नोति। तत्र उदाहरणं तु -

"तरुणं सर्षपशाकं नवोदनं पिच्छिलानि च दधीनि।

अल्पव्ययेन सुन्दरि! ग्राम्यजनो मिष्टमश्नाति।। " इति। अत्र आर्या नाम वृत्तम्। अस्य लक्षणं तु प्रथमपादे द्वादशमात्राः, द्वितीयपादे अष्टादशमात्राः, तृतीयपादे पुनः द्वादशमात्राः, चतुर्थपादे पञ्चदशमात्राः इति। प्रस्तुतश्लोके द्वितीयपादचतुर्थपादयोः अन्तिमवर्णयोः लघोरपि गुरुत्वम् अत्यन्तम् आवश्यकम्। एवं तृतीये पादे सुन्दरि इति इकारस्य ग्राम्य इति संयुक्ताग्रवर्णात् पूर्ववर्तित्वेन गुरुत्वं सम्भवति। तेन तृतीयपादे त्रयोदशमात्राः भवन्ति। एतेन छन्दोभङ्गः भविष्यति।। अत एव काचित् कारिका प्रदीयते -

"पादादाविह वर्णस्य संयोगः क्रमसंज्ञकः।
पुरःस्थितेन तेन स्याल्लघुतापि क्वचिद् गुरोः"॥इति।

इति नियमाद् ग्रेति क्रमसंयोगपूर्वत्वात् गुरुरपि सुन्दरि इति इकारो व्यवस्थितविकल्पेन लघुतया परिणतो भवति। तेन पादान्तगुरोः लघुत्वेन स्वीकारो भवति। तेन एकमात्राह्रासात् तृतीयपादे द्वादशमात्रा एव ज्ञातव्याः, अतो न छन्दोभङ्गः।

'प्रह्रे वा' इति एतद् एकं विकल्पविधायकं सूत्रम्। अनेन प्र,ह्रे च इत्यनयोः शब्दयोः पूर्ववर्णस्य विकल्पेन ह्रस्वत्वं विधीयते। यथा -

"सा मङ्गलस्नानविशुद्धगात्री गृहीतप्रत्यङ्गमनोपवस्त्रा।
निर्वृत्तपर्ज्जन्यजल्पाभिषेका प्रफुल्लकाशा वसुधेव रेजे॥"इति।

अत्र प्रवर्णस्य संयोगघटितत्वात् तस्मात् पूर्ववर्तिनः वर्णस्य तकारस्य गुरुत्वं भवति। परन्तु प्रकृतशास्त्रेण विकल्पेन लघुत्वं प्रतिपाद्यते इति शम्।

ह्रशब्दे परे गुरोः अपि लघुत्वं सम्भवति। तस्य उदाहरणं तावत्

"प्राप्य नाभिह्रदमज्जनमाशु प्रस्थितं निवसनग्रहणाय।
औपनिविकमरून्ध किल स्त्री बल्लभस्य करमात्मकराभ्याम्॥"इति।

अत्र ह्रवर्णस्य संयोगघटितत्वात् तस्मात् पूर्ववर्तिनः वर्णस्य भि इत्यस्य गुरुत्वं भवेत्। परन्तु प्रकृतशास्त्रेण विकल्पेन लघुत्वं प्रतिपाद्यते। तेन भि इत्यस्य लघुसंज्ञा एव भवति।

२३.७.२) यतिः

यम्धातोः भावे क्तिन्प्रत्यये यतिशब्दः निष्पद्यते। यतिः नाम विरामः। छन्दःशास्त्रे तु यतिशब्दः अयं यम्यते विश्राम्यते जिह्वा यत्र इति अधिकरणवाच्ये क्तिन्प्रत्ययस्य योगेन निष्पन्नः भवति। अतः जिह्वाविश्रामस्थानार्थे यतिशब्दः पारिभाषिकः भवति। तदुक्तं गङ्गादासकविराजेन -

"यतिर्जिह्वेष्टविश्रामस्थानं कविभिरुच्यते।
सा विच्छेदविरामाद्यैः पदैर्वाच्या निजेच्छया।। " इति।

अर्थात् पद्यस्य उच्चारणसमये जिह्वा स्वत एव यत्र विश्रान्तिं लब्धुम् इच्छति तत्रैव यतिः भवति। विच्छेदः विरामः इत्यादिभिः पदैः यतिः बोध्यते। सा इयं यतिः पादमध्यगा पादान्ता चेति भेदात् द्विविधा। पादः नाम पद्यचरणम्। चतुष्पदात्मकस्य पद्यस्य प्रतिपादस्य अवसाने स्वभावत एव या यतिः भवति सा हि पादान्ता। तस्य उदाहरणं यथा 'न तज्जलं यन्न सुचारुपङ्कजं / न पङ्कजं तद् यदलीनषट्पदम्।। ' इति।

इति वंशस्थविलछन्दोबद्धपद्यस्य सुचारुपङ्कजम् इति प्रथमपादस्य अवसाने तथा षट्पदम् इति द्वितीयपादस्य अवसाने च पादान्ता यतिः विद्यते। किन्तु यत्र पद्यस्य पादमध्ये निर्दिष्टाक्षरानन्तरं यतिः भवति सा यतिः हि पादमध्यगा यतिः भवति। तथाहि 'सरसिजमनुविद्धं शैवलेनापि रम्यम्' इति मालिनीछन्दोबद्धपद्यपादे यथा रम्यम् इति पादस्य अवसाने पादान्ता यतिः वर्तते, तद्वत् प्रथमतः अष्टमात् अक्षरात् अनन्तरम् अनुविद्धम् इत्यत्र एका यतिः वर्तते, 'ननमयययुतेयं मालिनी भगिलोकैः' इति निर्देशात्। अतः अनुविद्धम् इत्यत्र तु पादमध्यगा यतिः विद्यते। अत्र इदम् उल्लेख्यं यत् यस्मिन् अक्षरे यतिः निर्दिष्टा तदक्षरं पदस्य अन्तिमं भवेत्। यदि पदमध्ये यतिः भवति तर्हि सा यतिः श्रोतकार्कश्यात् रमणीयतां प्रजहाति। किन्तु स्वरसन्धेः पूर्वस्था पदमध्यस्था यतिस्तु न अरम्या। तथाहि 'कृष्णःपुष्णात्वतुलमहिमा मां करुणया' इत्यत्र पुष्णेत्यत्र यतिः पदमध्यगा। किन्तु 'त्वतुले'ति स्वरसन्धिना सा पदमध्यगा यतिः रमणीया एव संवृत्ता। वृत्तरत्नाकरे केदारभट्टेन यतिविषये एका कारिका प्रोक्ता - "यतिर्विच्छेदसंज्ञिका"इति। अर्थात् विच्छेदस्य यतिसंज्ञा भवति।

पाठगतप्रश्नाः-४

अत्र केचित् पाठगतप्रश्नाः प्रदीयन्ते -

१७. गुरुवर्णः कः भवति।

१८. यतिः कतिविधा भवति।

१९. यतेः के प्रभेदाः सन्ति।

२०. यतिलक्षणं किम् अस्ति।

२३.८) दण्डकः

वृत्तरत्नाकरे दण्डकस्य लक्षणं प्रोक्तं - "यदिह नयुगलं ततः सप्तरेफास्तदा चण्डवृष्टिप्रपातो भवेद्दण्डकः"इति। यत्र नगणद्वयं तदनन्तरं सप्तरगणाः विद्यन्ते, स चण्डवृष्टिप्रपातः नाम दण्डक भवति। "तदूर्ध्वं चण्डवृष्ट्यादिदण्डकाः परिकीर्तिताः"इति। अनेन श्लोकेन षड्विंशत्यधिकस्य अक्षरपादस्य छन्दसः संज्ञां कथितवान्। तदूर्ध्वम् - तस्मात् षड्विंशत्यक्षरपादात् छन्दसः, ऊर्ध्वम् - उपरि, सप्तविंशत्याद्यक्षरपादानि छन्दांसि, चण्डवृष्ट्यादिचण्डिकाः - चण्डवृष्ट्यादिविशेषनामानः, दण्डकसामान्यनामानः, परिकीर्तिताः - कथिताः सन्ति। अर्थात् षड्विंशत्यधिकस्य अक्षरपादस्य छन्दसः दण्डकः इति संज्ञा भवति। दण्डकशब्दस्य अर्थस्तु दण्डप्रदानम्। अस्मिन् छन्दसि अपि दीर्घाः पादाः

भवन्ति। एतादृशस्य पादस्य उच्चारणाय कष्टं जायते। तदेव कष्टं दण्डः अस्ति। दण्डकस्य अस्य चण्डवृष्टि इति विशेषभेदाः विद्यन्ते।

२३.९) गाथालक्षणम्

वृत्तरत्नाकरे केदारभट्टेन श्लोकाकारेण गाथालक्षणं प्रतिपादितम् –

विषमाक्षरपादं वा पादैरसमं दशधर्मवत्।
यच्छन्दो नोक्तमत्र गाथेति तत् सूरिभिः प्रोक्तम्।।

"शेषं गाथास्त्रिभिः षड्भिश्चरणैश्चोपलक्षिताः॥"इति। अनेन श्लोकेन विशेषलक्षणेन अलक्षितानां प्रयुज्यमानानां छन्दसां सामान्यसंज्ञा गाथा इति विदधाति। शेषः नाम उक्तादन्यः। अत्रापि चण्डवृष्ट्यादिविशेषात् भिन्नम् इत्यर्थः। त्रिभिः षड्भिः वा पादैः संलक्षिताः गाथाः भवन्ति। यस्मिन् छन्दसि चतुर्भिन्नसंख्यकाः पादाः सन्ति। यस्मिन् छन्दसि गुरुलघुक्रमः अपि भिन्नः विद्यते। यस्मिन् छन्दसि प्रति चरणेषु अक्षरसंख्या भिन्ना भवति। तादृशस्य छन्दसः गाथा इति साधारणसंज्ञा भवति। गाथायाः उदाहरणम्-

"यथा यथा वादयति प्रियस्तथा तथा नृत्यामि चञ्चले प्रेम्णि।
वल्ली वलयत्यङ्गं स्वभावस्तब्धेऽपि वृक्षे॥"इति।

अस्मिन् श्लोके तु त्रयः पादाः सन्ति। अत एव अस्य छन्दसः गाथा इति संज्ञा प्रदीयते।

२३.१०) छन्दसां सामान्यसंज्ञा

अत्र अक्षराणां ह्रासवृद्ध्यनुसारेण समवृत्तछन्दसः नामानि निर्दिश्यन्ते। एकाक्षरात् आरभ्य एकेन एकेन अक्षरेण वर्धितैः पादैः भिन्नं भिन्नं छन्दो भवेत्। एकस्मिन् पादे एकम् एव अक्षरं भवति चेत् अपि तत् छन्दो भवति। ततः एकम् अक्षरम् आरभ्य प्रति एकस्य एकस्य च अक्षरं योजयित्वा अन्यानि छन्दांसि निर्मीयन्ते। तदेव श्लोकाकारेण केदारभट्टेन वृत्तरत्नाकरे प्रोक्तम् -

"आरभ्यैकाक्षरात् पादादेकैकाक्षरवर्धितैः।
पृथक् छन्दो भवेत् पादैर्यावत् षड्विंशतिं गतम्॥"इति।

अर्थात् एकाक्षरात् पादात् आरभ्य एकेन एकेन अक्षरेण वर्धितैः पादैः भिन्नं भिन्नं छन्दो भविष्यति। इयं वृद्धिः कियती भवति इति जिज्ञासा जायते। अत्र समाधानं प्रदीयते यत् षड्विंशतिसंख्याकं पादं पर्यन्तं वृद्धिः सम्भवति। अर्थात् समवर्णवृत्तेषु एकेन अक्षरेण पादम् एकं कृत्वा चतुर्षु पादेषु जातेषु छन्द एकं भवति। एकेन वर्धिताभ्यां द्वाभ्यां वर्णाभ्यां चतुर्णां पादानां निर्माणे अपि पृथक् छन्दो भवति। एवम् एकैकवर्धनेन षड्विंशतिपर्यन्तं पृथक् पृथक् छन्दांसि संभवन्ति। एतेषां पृथक् पृथक् संज्ञाः संभवन्ति। पूर्वप्रतिपादितानाम् एकाक्षरात् पादात् आरभ्य षड्विंशत्यक्षरपादावधिकानां छन्दसां पृथक् पृथक् उक्तादिसामान्यसंज्ञाः भवन्ति। श्लोकाकारेण वृत्तरत्नाकरे केदारभट्टेन प्रकथितम् -

"उक्ताऽत्युक्ता तथा मध्या प्रतिष्ठाऽन्या सुपूर्विका।

गायत्र्युष्णिगनुष्टुप् च बृहती पङ्क्तिरेव च॥
त्रिष्टुप् च जगती चैव तथाऽतिजगती मता।
शक्वरी साऽतिपूर्वा स्यात् अष्ट्यत्यष्टी ततः स्मृते॥
धृतिश्चातिधृतिश्चैव कृतिः प्रकृतिराकृतिः।
विकृतिः सङ्कृतिश्चैव तथाऽतिकृतिरुत्कृतिः॥"इति।

अर्थात् एकाक्षरस्य छन्दसः नाम उक्ता इति। द्व्यक्षरस्य छन्दसः नाम अत्युक्ता इति। त्र्यक्षरस्य छन्दसः नाम मध्या इति। चतुरक्षरस्य छन्दसः नाम प्रतिष्ठा इति। पञ्चाक्षरस्य छन्दसः नाम सुप्रतिष्ठा इति। षडक्षरस्य छन्दसः नाम गायत्री इति।

सप्ताक्षरस्य छन्दसः नाम उष्णिक् इति। अष्टाक्षरस्य छन्दसः नाम अनुष्टुप् इति। नवाक्षरस्य छन्दसः नाम बृहती इति। दशाक्षरस्य छन्दसः नाम पङ्क्तिः इति। एकादशाक्षरस्य छन्दसः नाम त्रिष्टुप् इति। द्वादशाक्षरस्य छन्दसः नाम जगती इति। त्रयोदशाक्षरस्य छन्दसः नाम अतिजगती इति। चतुर्दशाक्षरस्य छन्दसः नाम शक्वरी इति। पञ्चदशाक्षरस्य छन्दसः नाम अतिशक्वरी इति। षोडशाक्षरस्य छन्दसः नाम अष्टिः इति। सप्तदशाक्षरस्य छन्दसः नाम अत्यष्टिः इति। अष्टादशाक्षरस्य छन्दसः नाम धृतिः इति। उनविंशत्यक्षरस्य छन्दसः नाम अतिधृतिः इति। विंशत्यक्षरस्य छन्दसः नाम कृतिः इति। एकविंशत्यक्षरस्य छन्दसः नाम प्रकृतिः इति। द्वाविंशत्यक्षरस्य छन्दसः नाम आकृतिः इति। त्रयोविंशत्यक्षरस्य छन्दसः नाम विकृतिः इति। चतुर्विंशत्यक्षरस्य छन्दसः नाम संस्कृतिः इति। पञ्चविंशत्यक्षरस्य छन्दसः नाम अतिकृतिः इति। षड्विंशत्यक्षरस्य छन्दसः नाम उत्कृतिः इति। एकस्मिन् पादे एतावत्यः संख्याः भवितुम् अर्हन्ति।

छात्राणां बोधसौकर्याय काचित् तालिका प्रस्तूयते -

छन्दसः नामानि	पादगताक्षरसंख्या	श्लोकगताक्षरसंख्या
उक्ता	एकम्	चत्वारि
अत्युक्ता	द्वे	अष्टौ
मध्या	त्रीणि	द्वादश
प्रतिष्ठा	चत्वारि	षोडश
सुप्रतिष्ठा	पञ्च	विंशतिः
गायत्री	षड्	चतुर्विंशतिः
उष्णिक्	सप्त	अष्टाविंशतिः
अनुष्टुप्	अष्टौ	द्वात्रिंशत्
बृहती	नव	षड्त्रिंशत्
पङ्क्तिः	दश	चत्वारिंशत्

त्रिष्टुप्	एकादश	चतुश्चत्वारिंशत्
जगती	द्वादश	अष्टचत्वारिंशत्
अतिजगती	त्रयोदश	द्विपञ्चाशत्
शक्वरी	चतुर्दश	षट्पञ्चाशत्
अतिशक्वरी	पञ्चदश	षष्टिः
अष्टिः	षोडश	चतुःषष्टिः
अत्यष्टिः	सप्तदश	अष्टषष्टिः
धृतिः	अष्टादश	द्विसप्ततिः
अतिधृतिः	नवदश	षट्सप्ततिः
कृतिः	विंशतिः	अशीतिः
प्रकृतिः	एकविंशतिः	चतुरशीतिः
आकृतिः	द्वाविंशतिः	अष्टाशीतिः
विकृतिः	त्रयोविंशतिः	द्विनवतिः
संस्कृतिः	चतुर्विंशतिः	षण्णनवतिः
अतिकृतिः	पञ्चविंशतिः	शतम्
उत्कृतिः	षड्विंशतिः	चतुरधिकैकशतम्

पाठगतप्रश्नाः-५

अत्र केचित् पाठगतप्रश्नाः प्रदीयन्ते -

२१. दण्डकस्य लक्षणं किम्।

२२. गाथायाः लक्षणं किम्।

२३. गायत्रीछन्दसि कति अक्षराणि विद्यन्ते।

२४. अनुष्टुप्-छन्दसि कति अक्षराणि विद्यन्ते।

२५. त्रिष्टुप्-छन्दसि कति अक्षराणि विद्यन्ते।

२६. जगतीछन्दसि कति अक्षराणि विद्यन्ते।

पाठसारः

छादयति आच्छादयति वा इति छन्दः। वैयाकरणपाणिनेः मते तु अभिप्रायार्थबोधकात् आनन्दपर्यायभुक्तार्थात् वा छन्द्- धातोः छन्दः शब्दस्य उत्पत्तिः जाता। यत् पापम् आच्छादयति, तत् छन्दः। अथवा यत् पापात् यजमानस्य पुरोहितस्य च आच्छादनं करोति, तत् छन्दः। छन्दः वस्तुतस्तु लौकिकवैदिकभेदेन द्विविधं भवति। लौकिकच्छन्दस्तु पिङ्गलादीनाम् आचार्याणां मते मात्रावर्णविभेदेन द्विविधम्। तत्र अक्षरगणघटितं पद्यं वृत्तं, मात्रिकगणघटितं पद्यञ्च जातिः इत्युच्यते। वृत्तपद्यस्य उदाहरणानि भवन्ति वसन्ततिलकादयः। जातिच्छन्दस्य उदाहरणानि भवन्ति आर्यादयः इति। वृत्तम् त्रिविधम् अस्ति। यथा - १) समवृत्तम्, २) अर्धसमवृत्तम्, ३) विषमवृत्तम्। तथाहि छन्दोमञ्जर्यां प्रोक्तम्- "सममर्धसमं वृत्तं विषमञ्चेति तत् त्रिधा॥"इति। यस्य वृत्तस्य पादचतुष्टये गुरुलघुक्रमेण समानसंख्यकम् अक्षरं विद्यते, तत् समवृत्तम्। यथा - शालिनी, मालिनी इत्यादीनि। यस्य वृत्तस्य प्रथमः पादः तृतीयपादतुल्य एवं चतुर्थः पादः द्वितीयपादतुल्यः भवति। तत् अर्धसमं नाम वृत्तम्। यथा - पुष्पिताग्रा, सुन्दरी इत्यादीनि। यस्य वृत्तस्य चतुर्षु पादेषु प्रतिपादं भिन्नसंख्यायुक्तं भवति, तत् विषमवृत्तम्। यथा - उद्गाता, सौरभकः इत्यादीनि। प्रायः संस्कृतजगति दश गणाः विलसन्ति। यथा - मगणः, यगणः, रगणः, सगणः, तगणः, जगणः, भगणः, नगणः, इति एते अष्टौ गणाः विद्यन्ते। मात्रिकच्छन्दसि पञ्च गणाः विद्यन्ते। प्रत्येकं गणे प्रायः चतस्रः मात्राः विलसन्ति। ते च सर्वगुरुः, अन्तगुरुः, मध्यगुरुः, आदिगुरुः, सर्वलघुः च इति। सानुस्वारः दीर्घश्च विसर्गी च संयोगपूर्वश्च वर्णः गुरुः भवेत्। यतिः नाम विरामः। छन्दःशास्त्रे तु यतिशब्दः अयं यम्यते विश्राम्यते जिह्वा यत्र इति अधिकरणवाच्ये क्तिन्प्रत्ययस्य योगेन निष्पन्नः भवति। अतः जिह्वाविश्रामस्थानार्थे यतिशब्दः पारिभाषिकः भवति। पुनश्च षड्विंशत्यधिकस्य अक्षरपादस्य छन्दसः दण्डकः इति संज्ञा भवति। अत्र अक्षराणां ह्रासवृद्ध्यनुसारेण समवृत्तछन्दसः नामानि निर्दिश्यन्ते। एकाक्षरात् आरभ्य एकेन एकेन अक्षरेण वर्धितैः पादैः भिन्नं भिन्नं छन्दो भवेत्। एकस्मिन् पादे एकम् एव अक्षरं भवति चेत् अपि तत् छन्दो भवति। ततः एकम् अक्षरम् आरभ्य क्रमेण एकम् एकम् अक्षरं योजयित्वा अन्यानि छन्दांसि निर्मीयन्ते। तेषाम् उक्तादिसामान्यसंज्ञा अपि प्रदीयते।

पाठान्तप्रश्नाः

अत्र केचित् पाठान्तप्रश्नाः प्रदीयन्ते

१. छन्दसः लक्षणं प्रतिपादयन्तु।

२. छन्दसः भेदान् प्रतिपादयन्तु।

३. पद्यस्य लक्षणं प्रतिपाद्य तद्भेदान् प्रतिपादयन्तु।

४. वृत्तस्य भेदान् प्रतिपादयन्तु।

५. समवृत्तविषये लघुप्रबन्धं लिखन्तु।

६. अर्धसमवृत्तविषये लघुप्रबन्धं लिखन्तु।

७. विषमवृत्तविषये लघुप्रबन्धं लिखन्तु।

८. गणस्य विषये लघुप्रबन्धं लिखत।

९. गणाः कतिविधाः सन्ति। तेषां विवरणं प्रददातु।

१०. मात्रिकच्छन्दांसि वर्णयत।

११. गुरुस्वरान् प्रतिपादयतु।

१२. यतिलक्षणं प्रतिपाद्यताम्।

१३. गाथालक्षणं विवेचयन्तु।

१४. दण्डकलक्षणं लिखन्तु।

१५. छन्दसां सामान्यसंज्ञा निरूप्यताम्।

पाठगतप्रश्नानाम् उत्तराणि

अत्र पाठगतप्रश्नानाम् उत्तराणि प्रदीयन्ते -

१. छादयति आछादयति वा इति छन्दः।

२. पादौ।

३. द्विविधम्। लौकिकम्, वैदिकञ्चेति।

४. द्विविधम्। मात्रिकच्छन्दः, वार्णिकच्छन्दः।

५. पद्यं चतुष्पदी।

६. द्विविधम्। वृत्तपद्यम्, जातिपद्यञ्चेति।

७. वृत्तम् त्रिविधम् अस्ति। यथा - १) समवृत्तम्, २) अर्धसमवृत्तम्, ३) विषमवृत्तम्।

८. "अङ्घ्रयो यस्य चत्वारस्तुल्यलक्षणलक्षिताः।
तच्छन्दःशास्त्रतत्त्वज्ञाः समं वृत्तं प्रचक्षते॥"इति।

९. "प्रथमाङ्घ्रिसमो यस्य तृतीयश्चरणो भवेत्।
द्वितीयस्तुर्यवद्वृत्तं तदर्धसममुच्यते॥" इति।

१०. "यस्य पादचतुष्केऽपि लक्ष्मं भिन्नं परस्परम्।
तदाहुर्विषमं वृत्तं छन्दःशास्त्रविशारदाः॥"इति।

११. दश गणाः। यथा - मगणः, यगणः, रगणः, सगणः, तगणः, जगणः, भगणः, नगणः, गगणः, लगणः।

१२. त्रिगुरुः।

१३. आदिलघुः।

१४. लमध्यः।

१५. अन्तगुरुः।

१६. अन्तलघुः।

१७. सानुस्वारः दीर्घश्च विसर्गी च संयोगपूर्वश्च वर्णः गुरुः भवेत्।

१८. द्विविधा।

१९. पादान्ता, पादमध्यगा।

२०. "यतिर्जिह्वेष्टविश्रामस्थानं कविभिरुच्यते।
सा विच्छेदविरामाद्यैः पदैर्वाच्या निजेच्छया।। " इति।

२१. “तदूर्ध्वं चण्डवृष्ट्यादिदण्डकाः परिकीर्तिताः”इति।

२२. “शेषं गाथास्त्रिभिः षड्भिश्चरणैश्चोपलक्षिताः॥”इति।

२३. चतुर्विंशतिः।

२४. द्वात्रिंशत्।

२५. चतुश्चत्वारिंशत्।

२६. अष्टचत्वारिंशत्।

॥ इति त्रयोविंशः पाठः ॥